

Marcel Bax

Over de grens

‘Soe wee uwen hovede...’. Ritueel verbaal geweld en historische pragmatiek

In de rubriek Over de grens laat neerlandicus Marcel Bax aan de hand van Middelnederlandse teksten zien dat de historische pragmatiek een interdisciplinaire onderneming vormt, waarbij de inbreng van historici onmisbaar is.

‘What we lack is not rituals, but ritualists, and a science of ritual.’¹

Inleiding

In ‘A civil tongue: Language and politeness in early modern Europe,’ zijn bijdrage aan Keith Thomas’ *Festschrift*, typeert cultuurhistoricus Peter Burke zijn verhandeling over wellevend taalgebruik als een ‘essay in what might be called “historical pragmatics”’.² Wat taalkundigen zal frapperen, is dat Burke het begrip historische pragmatiek van een omzichtige voorbepaling voorziet en de term zelf tussen aanhalingstekens plaatst, daarmee de suggestie wekkend dat het een benaderingswijze betreft die anno 2000 betrekkelijk nieuw of uitzonderlijk is. Vermoedelijk houdt dit rechtstreeks verband met de vaak scherpe scheidslijnen in ‘wetenschapsland’, ook tussen disciplines die zich op enigerlei wijze op het verleden richten. Hoe dat zij, in taalwetenschappelijke kring zou er in 2000 nauwelijks aanleiding hebben bestaan om de notie historische pragmatiek te verbijzonderen op een wijze als die welke Burke kennelijk geraden acht.

In tegenstelling tot de traditionele, structuralistische taalkunde, die exclusief op de vormsystematiek van taal gericht was, omvatten de doel-

1 F. Staal, *The science of ritual* (Poona 1982) 38.

2 P. Burke, B. Harrison en P. Slack eds., *Civil histories. Essays presented to Sir Keith Thomas* (Oxford 2000) 31-48, aldaar 31.

stellingen van de moderne taalwetenschap ook het bijdragen tot de theorievorming over het gebruik van taal als communicatiemiddel.³ De historische dimensie van talige communicatie is natuurlijk onmiskenbaar en sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw wordt er binnen het kader van de historische pragmatiek onderzoek verricht naar taalgebruikspraktijken in vroeger tijden, met het oogmerk de samenhang tussen vormen van taalgedrag en cultuurhistorische contexten te belichten en de ontwikkelingsgang van taalgebruiksconventies en verbale genres te beschrijven en te verklaren.⁴

In deze bijdrage, waarin historici een bescheiden proeve van historische pragmatiek geboden wordt – en dus een blik vergund ‘over de grens’ –, wil ik duidelijk maken dat historische pragmatiek een interdisciplinaire onderneming vormt waarbij de inbreng van historici onmisbaar is. Anderzijds probeer ik aannemelijk te maken dat geschiedvorsers hun voordeel kunnen doen met taal- en tekstwetenschappelijke onderzoeksmethoden.

Gegeven de theorievorming over verbale communicatie, vormt het taalgebruiksverleden een onderzoeksobject dat vrij voor de hand ligt. In praktische zin doet zich echter wel de vraag voor of historische taalgebruikspraktijken adequaat geanalyseerd kunnen worden met het ‘apparaat’ van de linguïstische pragmatiek (met inbegrip van *discourse analysis*), dat wil zeggen de theoretische begrippen en analysemethoden waarmee de inrichting, de vormgeving en de betekenis van eigentijdse communicatieprocessen kunnen worden verklaard.⁵ Om die vraag te beantwoorden

- 3 Zie bijvoorbeeld S.C. Levinson, *Pragmatics* (Cambridge 1983); W.A. Foley, *Anthropological linguistics* (Malden MA en Oxford 1997); B. Johnstone, *Discourse analysis* (Malden MA en Oxford 2002).
- 4 A. Jacobs en A. H. Jucker, ‘The historical perspective in pragmatics’ in: A.H. Jucker, ed., *Historical pragmatics. Pragmatic developments in the history of English* (Amsterdam en Philadelphia 1995) 3-33; A.H. Jucker, G. Fritz en F. Lebsanft, ‘Historical dialogue analysis. Roots and traditions in the study of the Romance languages, German and English’ in: idem ed., *Historical dialogue analysis* (Amsterdam en Philadelphia 1999) 1-33; A.H. Jucker, ‘Historical pragmatics’ in: K. Brown, ed., *Encyclopedia of language and linguistics* (Amsterdam 2006) 329-331.
- 5 M. Bax, ‘Rules for ritual challenges. A speech convention among medieval knights,’ *Journal of pragmatics* 5.5 (1981) 423-444; idem, ‘Die lebendige Dimension toter Sprachen. Zur pragmatischen Analyse von Sprachgebrauch in historischen Kontexten,’ *Zeitschrift für germanistische Linguistik* 11.1 (1983) 1-21; idem, ‘Conversatie-analyse als filologisch instrument. De tweegesprekken in het Oudhoogduitse *Hildebrandlied* en het Middelnederlandse *Van den ouden Hillebrant*,’ in: J.J.Th.M. Tersteeg en P.E.L. Verkuyl ed., *Ik ga daer ic hebbe te doene* (Groningen 1984) 15-44.

belicht ik enkele resultaten van mijn onderzoek naar een variant van het eertijds wijdverbreide genre van de *pre-combat dialogue*, in casu de verbale confrontatie, zoals gerepresenteerd in Middelnederlandse literaire teksten, tussen ridders die uiteindelijk ‘manlic ten swaerde vaen.’⁶

Een middeleeuws taalgedragspatroon

In Middelnederlandse ridderromans worden tweegevechten vaak ingeluid door een kort gesprek dat een conventionele interactie- of taalhandelingsstructuur kent. Ridder A verzoekt op hoge toon over iets te worden ingelicht of verlangd dat ridder B iets doet of nalaat. Deze wijst dit verzoek resoluut af, veelal met het argument dat A niets over hem te vertellen heeft. Vervolgens daagt hij A uit. Die uitdaging wordt aanvaard, waarop de tweekamp volgt.

Karel ende Elegast biedt een aardige illustratie van deze gespreksconventie.⁷ Als Karel de Grote, door een engel opgewekt om uit stelen te gaan, 's nachts zijn burcht verlaat, ontmoet hij weldra een zwarte ridder, Elegast, die hem toeroept:

‘Ridder ontbeyt! [*houd halt*]
 Waer na ist dat ghi rijt?
 Ic wil weten wat ghi soect
 Ende iaecht ende roect, [*waar je op uit bent*]
 Eer ghi mi ontrijt van hier.
 Al waerdi noch so fier
 Ende so diere uwer tale,
 Berechtes mi so doedi wale.
 Ic wil weten wie ghi sijt,
 Ende waer ghi vaert op deze tijt,
 Ende hoe dat v vader hiet.
 En machs v verlaten niet.’ [*anders kom je hier niet weg*]

Karel reageert aldus:

‘Ghi vraget mi so menich dinc,
 En wistu hoe berechten. [*ik zou niet weten hoe ik u dat al
 lemaal kon vertellen*]

- 6 De notie *pre-combat dialogue* is ontleend aan W. Parks, *Verbal dueling in heroic narrative. The Homeric and Old English traditions* (Princeton NJ 1990).
- 7 A.M. Duinhoven, ed., *Karel ende Elegast. Diplomatische uitgave van de Middelnederlandse teksten en de tekst uit de Karlmeinet-compilatie* (Zwolle 1969) vers 358 e.v.

Ic hebbe lieuer dat wi vechten,
 Dan ic v seide bi bedwanghe, [*onder dwang*]
 So haddic gheleeft veel te langhen,
 Dat mi een man dwinghen soude
 Van dinghen die ic niet en woude
 Berechten, ten ware mi lief.
 Coemter mi goet af of miskief, [*of het nu goed of slecht afloopt*]
 Wy sullen desen strijt nv scheyden [*uitvechten*]
 Ende becorten tusschen ons beyden.⁷

Hierna lezen we:

Si worpen omme met deser dinc
 Haer orssen [*paarden*] sterc ende snel
 (...)
 Manlic vingen si ten swaerde
 Als die vechtens begaerde.

In pragmatische analyses wordt beschreven wat taalgebruikers 'doen' via de woorden die ze spreken, met andere woorden welk handelingskarakter de uitspraken bezitten die achtereenvolgens gedaan worden. In zijn gespreksbeurt *verzoekt* Elegast ingelicht te worden over zaken die Karel betreffen: waarheen deze op weg is, wat zijn beweegredenen zijn, hoe hij heet, wie zijn vader is. Elegast kleedt zijn verzoek nogal dringend in: hij verlangt dadelijk antwoord, ongeacht de status of de kloekmoedigheid van zijn gesprekspartner, en hij *dreigt* dat Karel niet verder mag rijden voordat Elegasts vragen beantwoord zijn.

Karel *wijst* deze informatieverzoeken spottend *af*: hem wordt zoveel gevraagd dat er geen beginnen aan is. Uit zijn omstandige afwijzing blijkt

Figuur 1	
Elegast:	Informatieverzoek ⁸ Dreigement
Karel:	Gemotiveerde afwijzing Uitdaging
Elegast:	Aanvaarding

dat hij zich niet laat dwingen. Tenslotte *daagt* hij Elegast *uit* tot een tweegevecht. Kennelijk wordt die uitdaging *aanvaard*, want beide ridders maken zich op voor een gewapend treffen. Figuur 1 schematiseert de opeenvolging van deze (non-)verbale

8 De alternatieve openingszet is het eerder vermelde handelingsverzoek, Bax, 'Ritual challenges', 430-434.

handelingen.

Deze taalhandelings- respectievelijk sequentiestructuur vormt het grondpatroon van de verbale confrontatie tussen ridders. In *Die wrake van Ragisel* vraagt Lanceloet Ydier ‘met haesten ende met gewoude’ (‘met de nodige pressie’) waar hij vandaan komt.⁹ Ydier antwoordt:

‘(...) wat eest, wildi mi dwingen
Te berechtene van enegen dingen
Dies ic niet berechten wille?
Ic soude eer vechten lude en stille,
Eer ic u berechte een word
Met bedwange.’

Zijn motivering komt volledig overeen met die van Karel: ook Ydier weigert onder dwang inlichtingen te verstrekken. Bovendien stelt hij Lanceloet voor hetzelfde alternatief: de zaak uitvechten. Met woord en daad aanvaardt deze Ydiers uitdaging:

Doe trac vord
Mijn her Lanceloet spere en de scilt.
‘Nu weert u oft gi vechten wilt.’

De Middelnederlandse ridderepiek is rijk aan gespreksfragmenten die, gegeven hun overeenkomst met het structuurmodel in figuur 1, doen vermoeden dat het hier een vroegere taalgebruiksconventie betreft, een geijkte procedure om in gevecht te raken.¹⁰

Verbaal antagonisme

Ter verklaring van deze ‘manier van doen’ moet opgemerkt worden dat het verzoek van A steevast met dreigementen gepaard gaat: A maakt duidelijk dat hij er geen genoegen mee neemt wanneer zijn verzoek wordt afgewezen. Een zodanig verzoek heeft echter veel weg van een bevel. In dat geval betreft het immers een poging om de toegesprokene iets te laten doen op grond

9 W.P. Gerritsen, ed., *Die wrake van Ragisel. Onderzoekingen over de Middelnederlandse bewerking* (Assen 1963) v. 2995 e.v.

10 M. Bax, ‘Historische Pragmatik. Eine Herausforderung für die Zukunft. Diachrone Untersuchungen zu pragmatischen Aspekten ritueller Herausforderungen in Texten mittelalterlicher Literatur,’ in: D. Busse, ed., *Diachrone Semantik und Pragmatik. Untersuchungen zur Erklärung und Beschreibung des Sprachwandels* (Tübingen 1991) 197-215.

van de autoriteit van de spreker. Van bevelen kan uitsluitend sprake zijn als degene die het bevel geeft, in staat is sancties te verbinden aan het in gebreke blijven. Anders gesteld, iemand die een ander iets beveelt, geeft tevens te kennen dat hij (meent dat hij) zeggenschap over hem heeft.¹¹

Deze pragmatische presuppositie vormt de crux van de antagonistische gespreksconventie. Wanneer ridder A ridder B opdraagt informatie te verstrekken, maakt hij indirect duidelijk dat hij (gelooft dat hij) in staat is B te bestraffen wanneer deze zich niet schikt. Indien B de autoritair bevraagde informatie verschaft, erkent hij de superioriteit van A. Maar

zoals we uit reacties als die van Karel en Ydier kunnen opmaken, laat een ridder zich niet dwingen. Zoiets is zijn eer te na. Dan daagt hij A liever uit tot een gevecht. Daarmee 'spiegelt' hij A's aanmatigende optreden. Zinspeelt diens bevel op zijn vermeende dominantie, B's uitdaging impliceert dat hij niet onder de indruk is van A's 'imponerend gedrag'.¹² In het bestek van hun woordenwisseling maken A en B dus beiden aanspraak op dominantie: A's bevel creëert een context waarin hij superieur is; B's afwijzende en uitdagende reactie definieert de context echter als een situatie waarin hij zich niets aan A gelegen hoeft te laten liggen.

Titelblad van de oudste volledige druk van *Karel ende Elegast* uit 1486. uit: A.M. Duinhoven ed., *Karel ende Elegast* (Den Haag 1982) 18.

- 11 M. Bax, 'Ritual levelling. The balance between the eristic and the contractual motive in hostile verbal encounters in medieval romance and early modern drama,' in: Jucker, Fritz en Lebsanft, eds., *Historical dialogue analysis*, 35-80, aldaar 39.
- 12 De parallellen met dierlijk dreig- en imponeerend gedrag zijn evident, M. Bax, 'Ritual discord and the contractual framework. An essay on a paradoxical framing device of the early modern theatre and its foundation in oral tradition and mimetic culture,' *Semiotica* 132-1/2 (2000) 25-74, aldaar 55-56.

Gegeven de ridderlijke eercultus is het overigens op voorhand onaannemelijk dat B zich naar A's wensen zal voegen. Ridders vechten liever, zelfs al lopen ze gereede kans te sneven, dan door submissief gedrag hun eer te verliezen. Daarom is het onwaarschijnlijk dat A, als representant van de ridderlijke krijgerskaste, aanneemt dat B zich op grond van A's verbale geweld zal onderwerpen. A moet beseffen dat B zijn riddereer zal verdedigen, en dat zijn scherp geformuleerde verzoek de aanzet vormt tot een interactieproces waarvan riskant wapengeweld het sluitstuk vormt. A zal zich dus realiseren dat zijn verzoek in feite als (indirecte) uitdaging fungeert: gegeven de gespierde taal waarmee het gesprek begint, is een gewelddadige afloop onvermijdelijk. Zo gezien 'projecteert' het entameren van een conflict de gewapende strijd, en kan de afhandeling van de verbale procedure worden aangemerkt als het stilzwijgend aangaan van de tweezijdige overeenkomst om te vechten.¹³

Dat ridders zich bewust zijn van de consequenties van het ensceneren van verbale conflicten, wordt duidelijk uit de *Ragisel*-passage waaruit zojuist werd geciteerd. Ter zake van dat gesprek worden we nauwkeurig ingelicht over Lanceloets motief om Ydier verbaal onder druk te zetten. Ten tijde van hun ontmoeting is Lanceloet ten prooi aan uitzinnige toorn, veroorzaakt door een tovermantel waarmee overspelige vrouwen ontmaskerd kunnen worden. De vileine hofmaarschalk Keye, die van Lanceloets verhouding met Arturs vrouw wist, had haar die mantel omgeslagen, met alle gevolgen vandien. Die kwestie zit Lanceloet zo hoog dat hij wil vechten, zodra hij iemand met een mantel ziet:

Daer hi mantele dragende vernam
Hine wilder om vechten (...).

Het toeval wil dat Ydier een in een mantel gehulde dame vergezelt,

Ende om dat dese vrouwe nu
Enen mantele droech oec mede,
Soe wildi [= *Lanceloet*] nu al hier ter stede [*terstond*]
Jegen Ydire vechten.

Wat Lanceloet voor ogen staat, is duidelijk. De tekst indiceert een hecht verband tussen zijn taalgedrag en zijn intentie:

13 Parks, *Verbal dueling*, 42-48; M. Bax, 'Rites of rivalry. Ritual interaction and the emergence of indirect language use,' *Journal of historical pragmatics* 3.1 (2002) 61-105, aldaar 80-81.

[*Lanceloet*] wilde weten daer ter steden
 Wanen dat her Ydier quam,
Want Lanceloet was utermaten gram
Van den mantele.

Lanceloet wenst stante pede te vernemen waar Ydier vandaan komt, omdat hij uiterst verbolgen is over de mantel... Kennelijk beschouwt hij het hautain stellen van vragen als een probaat middel om in gevecht te raken.

Intertekstueel gezien betreft het een *conventioneel* middel, een voor ridders gebruikelijke handelwijze, waarbij het gedrag zijn betekenis ontleent aan het rituele karakter van de verrichte taalhandelingen, en er een opvallende discrepantie bestaat tussen de letterlijke betekenisinhoud en de communicatieve strekking van wat er wordt gezegd. Alhoewel A's uiting ogenschijnlijk een poging behelst iets aan de weet te komen, is informatieverschaffing niet werkelijk in het geding. Waar het A om te doen is, is het duel waarin het 'conflict' met B wordt uitgevochten. Zulke informatieverzoeken onttrekken zich dus aan de pragmatische geslaagdheidsvoorwaarde dat iemand die iets vraagt, oprecht belang stelt in de bevraagde informatie.¹⁴ Dat intimiderende verzoeken enkel 'ritueel' zijn – in de zin van *make-believe* – en feitelijk als indirecte uitdagingen fungeren, blijkt soms al uit de inhoud van de openzet.¹⁵ In *Riddere metter mouwen* doet Elyconas een bizar voorstel:¹⁶

'Kiest, ic sal u deilen een spel. [*het is kiezen of delen*]
 Ende eer u kiest, bepinst u wel:
 Uwen voet, oft u ene hant,
 Oft u oge moet wesen u pant.
 (...)
 Ende wildire oec iet jegen striden,
 Soe wee uwen hovede!'

De letterlijke betekenis van die woorden – wil hij zijn weg vervolgen, dan

14 J.R. Searle, *Speech acts. An essay in the philosophy of language* (Cambridge 1969) 66.

15 Zie voor 'gespeeld' taalgedrag c.q. 'mimetische' rituelen W. Labov, 'Rules for ritual insults' in: idem, *Language in the inner city. Studies in the Black English vernacular* (Oxford 1972) 297-353, aldaar 338-339, respectievelijk M. Donald, *Origins of the modern mind. Three stages in the evolution of culture and cognition* (Cambridge, MA 1993) 168-180.

16 B.M. van der Stempel ed., *Roman van den riddere metter mouwen* (Leiden 1914) v. 794 e.v.

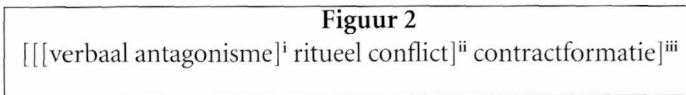
moet de ridder-met-de-mouw zich laten verminken – vormt een sterke aanwijzing voor het ‘gespeelde’ karakter van Elyconas’ taalhandeling. Het valt immers nauwelijks aan te nemen dat deze ervan uitgaat dat de ridder zijn voorstel serieus zal overwegen. Elyconas’ uiting dient om een gevecht uit te lokken. Hij slaagt in zijn opzet, want de ridder-met-de-mouw reageert, op stereotiepe wijze, met een afwijzing en een uitdaging:

‘Dese tol ware mi oec te swaer.
 Bi Gode! in gave u niet een haer.
 Ende dat gi mi taent [*kwelt*] nu dus sere,
 Dat ant [*ergert*] mi, bi onsen here,
 Ende dreiget. Waerdi te voet, [*als u af zou stijgen*]
 Ic sout becorten.’ [*het geschil (gewapenderhand) beslechten*]

Antagonistische handelingsverzoeken waarbij op voorhand wel vaststaat dat de toegesprokene zal weigeren, treffen we in ridderromans veelvuldig aan. In *Ragisel*, bijvoorbeeld, wordt Waleweins hoofd opgeëist.¹⁷ In *Walewein* wordt verlangd dat Walewein zijn geliefde prijsgeeft; elders in die roman moet hij zijn strijdros en wapenrusting afstaan.¹⁸ Daartoe is hij uiteraard ongenegen. Maar dat is ook de bedoeling: onversaagde wapenhandel zal uitwijzen wie de meerdere is.

Rituele confrontaties

Figuur 2 geeft, overeenkomstig Goffmans methode *frame analysis*, de geïllustreerde ‘gebeurtenisstructuur’ van het ridderlijke tweegesprek weer.¹⁹

Op het eerste gezicht lijkt er sprake van heuse animositeit (de *primary frame event*). Het betreft echter een gespeeld conflict, een doen-alsof (de tweede laag van deze *multiple reality structure*). Terzelfder tijd komen de participanten via de *ritual enactment of conflict* overeen om slag te leveren

17 *Die wrake van Ragisel*, v. 333 e.v.

18 G.A. van Es, ed., *De jeeste van Walewein en het schaakbord van Penninc en Pieter Vostaert* (Zwolle 1957) v. 8552 e.v. respectievelijk v. 1568 e.v.

19 E. Goffman, *Frame analysis. An essay on face-tot-face behavior* (New York 1974).

Gi sijt hier af nu ontweget: [*wat dat betreft zit u op het verkeerde spoor*]
 Haddi hoveschlike gevreget [*op wellevende wijze*]
 Daer u die sin toe hadde gedragen, [*wat u wilde weten*]
 Die riddere [= *Lanceloet*] hads u gewagen [*verteld*]
 Ende hads u bericht geerne.’

Dit geval doet veronderstellen dat de rituele procedure geen gemeengoed is. Sterker nog, de Middelnederlandse ridderromans geven te vermoeden dat het een interactiegenre betreft dat alleen door hoofse ridders wordt toegepast. In de hoofse cultuur, met haar normen, waarden en gedragscodes, is Moriaen niet ‘gesocialiseerd.’ Dat een met dreigementen aangescherpt verzoek geen vrijblijvende bravoure beduidt, maar een (sub)cultuurspecifieke pragmatische betekenis draagt – die van rituele uitdaging –, is iets wat hem nog duidelijk moet worden.

Verder zien we dat vechtlustige dorpers, roofridders, heersers over woeste wouden en bewoners van macabere burchten – kortom, oorden waar Arturs *ordo* niet gevestigd is – stelselmatig voorbijgaan aan de ‘beschaaftde’ gedragsregels inzake verbaal geweld. In *Ragisel* komt een viertal onbehouwen krijgsheren op Lanceloet en Bohort aangestormd, hen zonder plichtplegingen toebrullend ‘Gi sijt doet!’. Lanceloet reageert laconiek: ‘Wi leven noch, dat verstaet’ [‘begrijp dat goed’]. De aanvallers riposteren ‘Dat doedi, vule quaat,/ Maer dat sal niet lange wesen!’, waarna het gevecht begint.²⁸ Uit zulke gegevens kan worden afgeleid dat het uitdagingsritueel exclusief verbonden is met de hoofse ridderstand; die gespreksconventie wordt alleen in die kring gevolgd en uitsluitend bij onderlinge contacten.

Het uitdagingsritueel en de historische context

Benadrukt zij dat de rituele procedure niet meer (en niet minder) dan een ‘techniek’ is om gewapende strijd te arrangeren.²⁹ Op het eerste gezicht lijkt het weliswaar dat twee ridders in gesprek raken, daarbij in aanvaring komen en hun conflict vervolgens uitvechten. Maar confronterend taalgebruik vormt niet werkelijk het strijdmotief. Via depreciërende taalgedragsvormen

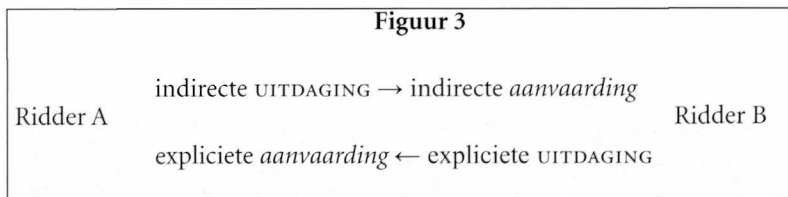
28 *Die wrake van Ragisel*, v. 3321 e.v.

29 Voor rituelen als ‘technical devices’ zie J. Koster, ‘Ritual performance and the politics of identity. On the functions and uses of ritual’ in: Bax ed., *Ritual language behaviour*, 211–248, aldaar 224.

scheppen de interactanten enkel een ‘werkelijkheid’ waarin fysiek geweld het aangewezen middel is om te beproeven wie van hen dominant is.

Nader toezien leert dat het ritueel zo gestructureerd is dat een andere uitkomst onwaarschijnlijk is. Waar het neerbuigende verzoek van A feitelijk als uitdaging fungeert, wordt diens indirecte uitdaging gespiegeld door B’s expliciete uitdaging. B’s weigering A’s verzoek te honoreren kan als de indirecte aanvaarding van A’s (indirecte) uitdaging worden geïnterpreteerd; deze acceptatie staat in een spiegelbeeldige verhouding tot A’s (non-)verbale aanvaarding van B’s expliciete uitdaging. Op het vlak van het gesproken woord doen de ridders dus niet voor elkaar onder: beiden dagen uit, en beiden aanvaarden de uitdaging van de ander (Figuur 3). De zorgvuldig uitgebalanceerde taalgebruiksprocedure garandeert dat de woordenstrijd in gelijk spel eindigt, en er een gevecht nodig is om de machtsverhouding te bepalen.

Hoewel het de scope van de pragmatische tekstanalyse te buiten gaat, is

de vraag van belang of het middeleeuwse uitdagingsritueel ook in de toenmalige maatschappelijke context figureerde. Dat we dit ritueel alleen als een taalgebruiksconventie in literaire teksten kennen, hoeft geen betoog. Maar dat betekent niet noodzakelijk dat het ook uitsluitend een *literaire* conventie betreft. Aangenomen dat ridderromans wat dit gespreksgenre aangaat een zekere ‘openheid’ vertonen naar de realiteit waaruit ze zijn voortgekomen of die ze representeren, kunnen we vragen opwerpen aangaande het praktische nut van het hoofse uitdagingsritueel, waarbij het probleem zich toespitst op de kwestie wie er gebruik van maakten, wanneer en waarom.³⁰ Dát het ritueel in de praktijk werd uitgevoerd, wordt niet ondubbelzinnig duidelijk uit historische bronnen. Wat daaruit wél duidelijk wordt, is dat het ritueel, gegeven zijn praktische functies, in een behoefte kan hebben voorzien.

De primaire functie van de rituele enscenering van conflicten is natuurlijk het bewerkstelligen van tweegevechten. Maar aangezien het een

30 Bax, ‘Ritual levelling’, 49-62.

gedragspatroon betreft dat tot de hoofse ridderschap beperkt was, kan het uitdagingsritueel mede als identificatiemiddel hebben gediend. Mogelijk dat ridders via het initiëren respectievelijk volgen van de rituele procedure wederzijds duidelijk maakten dat zij tot de krijgselite behoorden, dus 'relevante tegenstanders' waren. In de dertiende eeuw begon, om verschillende redenen, de populariteit van officiële toernooien te tanen en vond er een spectaculaire toename van 'spontane' (twee)gevechten plaats. Alleen of in groepsverband Europa rondtrekkend, hun zinnen gezet op wapenfeiten, plachten 'dolende ridders' zich à *outrance*, op leven en dood dus, te meten met ridders die ze onderweg ontmoetten.³¹ Voor *chevaliers errants* kan een rituele identificatieprocedure van belang zijn geweest.

In dit verband kan er op gewezen worden dat de combattanten zich via zo'n procedure waarschijnlijk tevens vastlegden op de 'rules of engagement,' de manier waarop er gestreden werd, namelijk overeenkomstig de *fair play*-normen van de martiale elite.³²

Naast provocatie, identificatie en geweldsregulering had *the ritual enactment of conflict* misschien ook een psychologische functie: het bewerkstelligen van een bijzondere gemoedstoestand, door Muir raak getypeerd als *feeling of awe*. 'In that emotional evocation,' generaliseert hij, 'lies the work of the ritual. As Ernst Cassirer put it, to share in a ritual performance means to live "a life of emotion, not of thoughts"'³³ Koster meent dat ritueel handelen zelfs een 'temporary destruction of awareness of the wider meaningful relations of one's individuality and the reduction of the self to the immediate physical experience of the here and now' teweeg kan brengen, alsook het volledig opgaan in een rol.³⁴

Ridders die het strijdpark betraden, zich bijgevolg in het hachelijke grensgebied wagens tussen leven en dood, raakten tijdens het rituele 'voortraject' wellicht los van hun alledaagse preoccupaties, en konden zo boven zichzelf uitstijgen, letterlijk *roeke*-loos worden (< Mnl. *roec* 'zorg, bekommernis'), de roesachtige staat van doodsverachting nabij. Als het 'bewustzijnsvernuwende' krijgsritueel inderdaad als antwoord op riskante,

31 J.R.V. Barker, *The tournament in England, 1100-1400* (Woodbridge 1987); W. van Anrooij, *Spiegel van ridderschap: heraut Gelre en zijn ereredes* (Amsterdam 1990).

32 Bax, 'Ritual levelling,' 55-58; zie ook D. Riches, ed., *The anthropology of violence* (Oxford 1986).

33 Muir, *Ritual*, 2; de verwijzing betreft Cassirers *The myth of the state* (New Haven 1946) 24.

34 Koster, 'Ritual performance,' 219.

levensbedreigende situaties kon gelden, bestaan er treffende overeenkomsten met taboes en sacrosancte gebruiken, die eveneens uitkomst bieden in preciaire 'liminale' situaties.³⁵ Dat (martiale) rituelen mogelijk de afgifte stimuleren van euforiserende en/of angstdempende neurotransmitters, zoals endorfine, is een punt van nader onderzoek.

Besluit

Gelet op zijn potentiële functies is het heel wel mogelijk dat het in literaire vorm overgeleverde middeleeuwse uitdagingssritueel ook 'in het echt' werd uitgevoerd. Of dat werkelijk zo is, zal door mediëvisten moeten worden vastgesteld. Bij dit soort historische kwesties zijn bijdragen van vakgeleerden aan de historische pragmatiek uiteraard onontbeerlijk.

Niettemin kan de geschiedschrijving ook van historisch-pragmatische onderzoekingen profiteren. Toegespitst op ritualiteit, studies als die van eminente historici als Burke en Muir staan goeddeels in het teken van de beschrijving en de cultuurhistorische duiding van vroegmoderne rituelen.³⁶ Wat daarin node gemist wordt, is de verklaring – op grond van theoretisch inzicht in de constitutieve principes van ritueel (taal)gedrag – waaróm bepaalde historische gedragsvormen 'ritueel' zijn. Gegeven het ontbreken van heldere criteria kunnen tal van intrigerende gebruiken, gedragspatronen en communicatiepraktijken de revue passeren zonder dat duidelijk wordt in welke aspecten, *if any*, hun rituele karakter nu eigenlijk schuilt. In dezen kan een nadere bezinning uit historisch-pragmatisch perspectief waarschijnlijk meer klaarheid brengen. Wat zeker vruchten afwerpt, is de totstandkoming van een interdisciplinair onderzoekskader. 'What we lack is not rituals,' stelde Staal al vast, 'but ritualists, and a science of ritual.'³⁷

35 Bax, 'Ritual discord,' 61-63; zie ook A. van Gennep, *Les rites de passage* (Paris 1908); E. Leach, 'Anthropological aspects of language,' in: E. Lenneberg, ed., *New directions in the study of language* (Cambridge, MA 1964) 23-63; Turner, *The ritual process. Structure and anti-structure* (London 1969); Muir, *Ritual*, 19-20.

36 Burke, *Historical anthropology in early modern Italy. Essays on perception and communication* (Cambridge 1987).

37 Zie noot 1.